

ВАСИЛ ДРУМЕВ

ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИ И КРИТИЧЕСКИ ПОЗИЦИИ

Георги Димов

В историята на българската литература Васил Друмев заема определено място не само като белетрист и драматург, но и с разностранната си критическа дейност. Неговите литературно-критически, културно-исторически и други статии му създават име на надарен и школуван книжовник, работил с любов и разбиране за развитието на националната литература, наука, култура. Той е един от малцината възрожденски писатели, които получават сравнително по-системно образование и са имали възможност по-продължително да школуват в литературите на другите народи. Така естественият дарование на автора на първата българска повест, обладалият го стремеж още от юношеска възраст и с перото си да служи за духовното възраждане на своя народ намират благодатни условия за съзряване и развитие. И ако талантливият литератор не бе изменил на своето призвание точно в разцвета на творческите си сили, ако не бе приел духовния сан, той несъмнено би обогатил в много по-висока степен националната ни художествена и теоретико-критическа мисъл.

Литературно-критическите възгледи и общокултурните позиции на В. Друмев представляват несъмнен интерес и за съвременното ни литературознание. Изявени в един момент, когато младата българска литература се намира в процес на формиране, те оказват несъмнено въздействие за нейното насочване по пътя на реализма, както и за правилното развитие на цялостния книжовен живот през възрожденската епоха. Изучаването на тази страна от Друмевата дейност ще ни помогне не само да разберем по-добре идейно-естетическия му свят, но ще ни даде възможност да видим интересни моменти от развитието на националната литературно-критическа и общокултурна мисъл, да почувствуваме усилията на онова поколение книжовници, които са трасирали пътя за цялостното интелектуално-духовно възмогване на българския народ. Нашите най-изтъкнати възрожденски писатели, подобно на големите руски и други художници на словото, са подхващали различни въпроси из областта на теорията и практиката на литературното творчество и на книжовния живот изобщо, убедени, че по такъв начин ще могат да въздействуват по-непосредствено и всестранно за възмогване на националната творческа мисъл. В това отношение Друмев проявява интересни черти. Във възгледите и позициите му — не само като писател, но и като критик и културен деец — са намерили израз определени теоретически и културно-исторически концепции,

характерни тенденции на епохата. Оттук и несъмненото му въздействие върху историко-литературния процес, върху книжовния живот изобщо.

Отрано проявените интереси към книжовни занимания се разширяват и углъбяват, когато Друмев учи в Русия. Тук, в продължение на десет години, макар да учи в църковно-духовни заведения, той влиза в досег с идеите, които през 60-те години са давали насока на руския обществен и литературен живот. Сближаването му в Одеса с Раковски разгаря не само патриотични пориви, но насочва и книжовните му интереси. А запознаването му с руската литература още повече разширява идейния му кръгзор, изостря чувството към националните проблеми, помага да се освободи от увлеченията по сантиментално-романтичната литература, да тръгне по пътя на реализма.

Своите литературно-критически и общокултурни възгледи В. Друмев изявява след 1869 г., когато изцяло се посветява на работата на новооснованото Българско книжовно дружество в Браила. Многобройните му статии, печатани на страниците на „Периодическо списание“, привличат вниманието с дълбочината на съжденията, с широтата на поставените въпроси, с обосноваването на преценките. Предишният белетрист сега се проявява като критик и книжовник със завидна срудираност и верни прозрения относно характер и същност на възмогащата се национална литература, за ролята на науката в общия духовно-възродителен процес. Неуморни са усилията на Друмев да повдигне културното ниво на своите сънародници, да ги запознае с истини и явления, до които хуманитарното и естествено-научното познание се е домогнало. Още в навечерието на откриването на учредителното събрание на Книжовното дружество Друмев излиза със специална статия във в. „Дунавска зора“, където обосновава необходимостта от създаване на един център за развитието на българската наука, просвета, литература. Поради злощастната си историческа съдба българите не са имали възможност, за разлика от другите европейски народи, да се възползват от плодовете на науката. Успехите на другите народи трябва да послужат за пример и на българите да тръгнат по пътя на овладяване на повече знания. „Науката е едничкото светило, което може да доведе човека до истинската му цел, да му даде истинното човешко значение. Само тя, науката, прави човека да бъде човек. . . Без науката ний не можем дълго съществува, ний ще се изгубим, както са се изгубили всички онези народи, които не са усвоили науката: или ще бъдем сякогаш роби на по-образованите от нас“ (Дунавска зора, бр. 44, 1869). От сега нататък в множество статии той развива това свое дълбоко осъзнато убеждение. Подобно на най-прогресивните ни дейци от онова време и Друмев, наред с хуманитарното знание, с особена настойчивост подчертава значението и на естествените науки за преуспяването на българския народ. Те помагат да бъдат преодолените „сякакви вредоносни обичаи, прави, предразсъдъци и суеверия, да си извършват сичките работи за преживяването си с толкова леснина и охлостности“, те са помогнали на цялото човечество да избегне многогодишното „лутане по океаните на пустоверието и на всички други безбройни тегла на душата и на тялото му“ (Периодическо списание, г. I, кн. 2, стр. 109). Позитивизмът, който по онова време е обайвал най-будните умове, привлича и Друмев, чийто душевен строй някои смятат за неподатлив към подобни веяния. Очевидно стои срещу напора на положителните знания на 19 век, опора на всички люде в усилията им да се борят срещу ретроградното в обществени отно-

пения и нравствено-етични концепции, срещу идеализма и мистицизма във философията. Следствие на това и противоречията, които съглеждаме в светогледа на автора на „Нещастна фамилия“, съжителството на явно идеалистични концепции със стихийно-материалистически, позитивистки схващания и тенденции. Той нееднократно говори, че всяко явление в света си има свои причини, изменя се по силата на определени закономерности, че неговият характер е обусловен от определени материални условия. Същата причинна обусловеност той съглежда и в човешкото общество, в съдбата и развитието на отделните народи. Сочи непреодолимия възродителен процес, започнал сред българския народ, който процес следва правилно да се насочва чрез средствата на науката и културата, та да могат и българите да тръгнат по пътя на материалното и духовното благополучие. Дори и възпитанието, на което той отделя особено внимание, трябва да се извършва в най-тесно единение с науката, „трябва непременно да се основава на сичките клонища на науката, трябва да е резултат на цялата наука“. Дълбоко убеден е, че без науката не може да се даде нито физическо, нито духовно, нравствено-етично възпитание. В това отношение той се родее твърде много с Каравелов. Подобно на него и той се позовава често на световноизвестни учени и други авторитети, говори с възхищение за представителите на различните клонове на научното знание, споменава неведнъж за Спенсер, Дрепер и др. И очевидно тези му познания и интереси не са могли да не окажат влияние и върху характера, насочката на литературно-естетическите му схващания. Без да е необходимо по принцип пълно съответствие между по-общите идейно-философски позиции и литературно-художествените, теоретико-критическите възрения, несъмнени са връзките, които съществуват между тези две страни в цялостното светоотношение на Друмев.

★

Както литературно-художествената, така и теоретико-критическата дейност на В. Друмев, е продиктувана от национално-патриотични, културно-просветни, хуманитарни и демократични съображения. В предговора към „Нещастна фамилия“ авторът чистосърдечно изповядва кое го е тласнало към подобен род занимания. „Като българин и обладан от любов към народа си, аз не можах да търпя като гледах и гледам, че всяк един учен българин с неуморни сили ся труди да принесе веществена полза на Отечеството ни, — не можах казвам да търпя и ся реших, според колкото ми допускат силите и времето, да принеса и аз нещичко Майце си, което мисля, че ще може да ѝ достави що-годе ползица.“ В тези думи сякаш долавяме гласа на Раковски, който със същото откровение споделя със сънародниците си подбудите, които са го накарали да вземе перото. Още от рано, с особена острота Друмев чувства нуждата от национална литература, убеден, че тя ще се окаже мощен фактор в общия възродителен процес. Макар преводните повести да се множели с всеки ден, те не можели, по думите на нашия писател, да окажат такова благотворно влияние върху българина, каквото биха оказали произведения с българска тематика. Художествената творба ще действа на съзнанието и чувствата на читателите в много по-голяма мяра, когато тя им разказва за неща и събития близки и разбираеми, когато им се разкриват страни от миналото и настоящето на собствения народ. И при Друмев ние се сблъскваме с едно характерно явление за възрожденската книжнина. Редица литературни

дейци, макар в политическите си убеждения да гравитират към еволюционното просветителство, а в художествената си практика да използват похвати, свойствени на различни литературни течения, в теоретико-критическите си съждения и принципи вървят по линията на реализма, възприемат и следват редица положения на материалистическата естетика.

Както вече бе отбелязано, широкият диапазон на книжовните си интереси Друмев изявява на страниците на „Периодическо списание“. За нуждите именно на списанието той подхваща въпроси от различно естество, за да покаже солидни разбирания по някои основни теоретико-методологически и културно-исторически принципи. Неговият критически поглед обгръща произведения с различен характер: художествени творби — в стихове и проза, исторически, педагогически книги и помагала, читанки и граматики, както и всякакъв род други съчинения, излизащи по онова време. Когато започва издаването на „Периодическо списание“, в предварителна бележка към рубриката „Книжовни вести“ се казва, че тук ще бъдат помествани „рецензии, кратки книжовни известия и пр. за всякакви произведения в българската книжнина, а също и за такива небългарски произведения, които се допират в какъв и да е изглед до българският народ и отечество“ (кн. 2, стр. 104). Това задължение е трябвало да бъде изпълнявано най-вече от Друмев, който, както сам признава, е извършвал почти цялата работа около редактирането на списанието. От неговото перо били почти всички статии, поместени в критическия отдел на „Периодическо списание“, макар и най-често да не били подписвани. Признанието, което прави Друмев в този смисъл, когато съставя краткото си животописание през 1874 г. при приемането на духовния сан, следва да се има предвид, когато се съди за книжовните интереси на автора на „Иванко“, когато се преценяват неговите възгледи по въпросите на литературата и културата (вж. Сборник Климент Търновски — Васил Друмев, за 25-годишнината от смъртта му, 1927 г., стр. 3). И при Друмев се натъкваме на онова, което характеризира дейността на мнозина от най-изтъкнатите писатели-критици през Възраждането — твърде широк обхват на критическото им перо, високо съзнание за ролята на излизащата книжнина — от най-различни жанрове и с различно предназначение — за националното осъзнаване и духовно възмогване на народа. Оттук и строгите им критерии при оценка на книжовната продукция, високите им изисквания към хората на перото.

Инициатор на идеята в „Периодическо списание“ да бъде обособен специален критически отдел с широка платформа, Друмев е сметнал за целесъобразно да излезе и с една по-обща статия, в която да изложи принципите, върху които е трябвало да се основава критическата дейност на списанието, както и да разкрие схващанията си за характер и предназначение на критиката, за нейния предмет, особености и т. н. И наистина статията „За критиката“, поместена в кн. 2 на списанието, ни запознава с основните начала, от които ще се ръководи Друмев в по-нататъшната си дейност. Тя се явява и като програма на списанието. Във възрожденската книжнина може би за пръв път се явява подобна статия, където така широко се излагат задачите на критиката, значението ѝ за развитието на литературата и на книжнината изобщо. Колкото и някои от обширните разсъждения на Друмев за характера и ролята на книжнина, на литература, на културно-просветен и научен живот, изобщо в духовно-интелектуалното развитие и национално възмогване на народа днес да ни се струват не особено оригинални, те несъмнено са имали своето оправдание в

онова време, въздействували са с голяма сила върху умовете и сърцата на тогавашните хора.

Основният патос на статията е, че литературата представлява твърде трудно поприще, изисква специална подготовка и знания у всеки, решил да се посвети на нея. „Литературното или книжовното поле е важно и сериозно, но за то е пък то отворено за сички: никому не се възбранява да стъпи в него. Заради това многома се решават да се покажат на това поле, без да имат надлежни познания, и в едно неразвито общество, в един недобре свестен и разбуден народ — дълго време б е з н а к а з а н о се ползват с незаслужено уважение, както и с незаслужен авторитет. А от това сетнините биват лошеви: техните недостойни и нищожни литературни произведения вместо да свестят, да просветят, да ползват обществото, народът — още повече го приспиват, затъмняват и повреждат.“ Оттук и отговорната роля, високото призвание на критиката. По друг повод, като говори за неблагоприятните условия за развитието на българската книжнина, Друмев сочи и предпоставките, на които трябва да отговаря всяка една книга, та да може да съдействува на обществения и духовния подем на българите. „Истинното писателско достойнство състои се в това, че трябва писателят да знае добре що пише и как го пише; или с други думи да кажем, основателно да познава: 1) п р е д м е т ъ т, за който се зема да пише, и 2) н а р о д ъ т, за когото тъкми да съчини това или онова списание.“ И със съжаление констатира, че с изключение на неколцина, не вижда подобно съзнание у онези, които са се заели с перото (Периодическо списание, кн. 2, стр. 107). Сред настъпващия книжовен подем „време е вече и у нас да се започне да се търси, както трябва, по-хубавото, по-доброто и по-полезното, ако искаме наистина да се не спираме от тъй утешителното си вече тръгване напред към просвещението“. В горните разсъждения се съдържат основните положения на литературно-естетическата програма, която Друмев следва наотклонно, програма, обусловена от състоянието и характера на тогавашния литературен и книжовен живот. В категоричните си изисквания писателят да познава „предмета“, т. е. материала — разбираан в цялото му многообразие, който се е наел да разработва и претворява, да знае законите, предпоставките на това „обработване“, Друмев налучква особено съществени страни в дейността на тогавашните книжовници — непритежаващи необходимите фактически познания и „професионална“ срудираност, без които е невъзможно никакво творчество. От друга страна — писателят да се съобразява със състоянието и нуждите на народа. Този принцип, представляващ „крайтълния камък“ в реалистичната ни възрожденска критика, Друмев поставя с особена настоятелност. Тук проличават верните му схващания по отношение взаимовръзката между литература и общество, по отношение конкретната национално-историческа определеност на характера и тенденциите на литературните произведения. С категоричните си предупреждения и изисквания читателите да се насочват към онези произведения, които дават повече и по-полezni знания, които насочват към доброто, красивото, нравствено-възвишеното и т. н., Друмев улучва някои от специфичните качества на художествената литература, подсказва и за нейното естетическо въздействие.

С ясно съзнание за обективно-познавателната и нравствено-възпитателна значимост на литературата, Друмев е силно разтревожен от появата на множество писания, стоящи далеч от подобни качества. И за да се помогне на читателите правилно да се ориентират сред големия брой изли-

защи книги, писателят подчертава необходимостта да се създаде „здрава и строга критика“. На нея се пада задължението аргументирано и убедително да разграничи полезните от вредните книги, „да поддържа авторитет на добрите и достойни съчинения и въобще литературни произведения, а всички долни и без всяко достойнство — да се представят така, щото всеки един да разбере тяхната нищожност и вредителност и да ги отхвърли“. Подобно на литературата появата и на критиката е обусловена от обществени и културни потребности, от нуждите на национално-възродителния процес. Друмев се обявява срещу онези, които гледали на критиката като на средство за „хулене“ и „нападане“. Излизайки от етимологическото значение на думата „критика“, подчертава, че нейното основно предназначение е да бъде „проповедник на истината, учител на доброто, полезното и хубавото“. Тя критикува и възхвалява, руши и създава, отрича и утвърждава. Както от писателя, така и от критика се изисква „основно добре и всеотранно да знае предмета, за който се зима да говори и да го обсъжда“. Сочат се и специфичните изисквания на литературната критика. „Ако подлежи на разглеждане например някоя историческа драма — от чисто поетическата ѝ художествена страна, критиката може да не знае дали е вярно съдържанието на драмата с историята, но тя непременно трябва да разбира и съвършено да знае — в какво се състои истинното драматическо изкуство, — трябва добре да е позната с психическите явления, — да разбира добре характерите, — напълно да владее естетическите познания и др.“ (Периодическо списание, посоч. съч., стр. 101). За Друмев е ясно, че от художественото произведение не може да се иска такава историческа достоверност, каквато от научното изследване, че писателят, който разработва историческа тематика, има право „по-свободно“ да борави с историческия материал, без обаче да изневерява на общия дух на епохата, на психиката и цялата душевност на тогавашния човек. Който се е заел да съди и преценява подобни произведения, може и да не знае дали дадено събитие е станало точно така, както е описано, но обязательно е длъжен да бъде запознат с историческата атмосфера, с битието и психиката на тогавашните хора, да знае особеностите при претворяване на историческия материал в художествени или драматургически образи. Ако за писателя-художник е необходимо да има една по-висока естетическа култура, то за критика в още по-голяма степен се налага, покрай общата научно-теоретическа подготовка, да проявява и верен усет за съотношение между историческа и художествена правда, да знае формите и пътищата за изграждане на жизнено правдиви и емоционално убедителни характери. Друмев насочва вниманието към своеобразието на художественото, на драматическото творчество, към неговите специфични области, особено набляга на вярното психологическо изграждане на образите в литературното произведение. В духа на материалистическата революционно-демократическа критика той подчертава и необходимостта при оценяване значимостта на едно произведение да се държи сметка за конкретно-историческите условия, за характера и възможностите „на публиката, за която е написана книгата“. Може произведението само по себе си да има известни качества, но да е непригодно, ненавременно за читателите, на които се предлага. От критиката Друмев изисква да върви в крак с времето, „с всеобщия човешки напредък“, „да е прогресивна“. А това значи, че критикът трябва да бъде на нивото на съвременната нему, теоретико-естетическа мисъл, да бъде в най-тясно единение с жизнените потребности на историческия момент. Свикнал да разглежда нещата в исторически ас-

пект, Друмев настоява критическата дейност да бъде съобразена със завоеванията в съответната област или както казва Белински — „на критика трябва да бъдат известни съвременните понятия за творчеството; иначе той не може и няма право за нищо да съди“. Само онзи критерий дава възможност за вярно и пълно оценяване на едно произведение, който е резултат на обобщеният опит на най-добрите постижения през дадената историческа епоха. По такъв начин критикът ще бъде предпазен да надценява литературните факти, да утвърждава писатели, лишени от по-значително дарование, от по-дълбоки художествени прозрения. От друга страна, настойчиво се отправя предупреждението, че върховно задължение на критиката е да бъде безпристрастна. „Невъзможно е наистина да не осъди критиката или да не похвали, но трябва както осъдата, тъй и похвалата ѝ да са най-справедливи. В противен случай критиката губи всяка сериозност и значение. . . Там, дето има пристрастие, дето има хатър или лично неразположение, там никога не може да се открие истината, напротив, там тя нарочно се прикрива и затъмнява, и — там не може да бъде напредък или истинно добро.“ И това предупреждение очевидно е било извикано от някои честители явления в тогавашния литературен живот — да се говори за качествата или недостатъците на едно произведение от позиции на твърде субективни, превзети, неаргументирани мнения. Обективното подхождане към литературните факти е ръководно начало за Друмев, което, разбира се, не му пречи да насища с публицистична страстност своите критически статии, да влага много от своя неспокоен темперамент.

Създаването на критика, основана на здрави научно-теоретически, художествено-естетически, демократически и хуманитарни принципи, Друмев смята като задача с голямо национално значение. За да бъде тя правилно решена, твърде малко ще помогне уклончивата, примиренческа, лишена от ясни начала критика, нито пък механическото прилагане на някакви отвлечени правила. Без определени критерии за същност и предназначение на художествените произведения не може да се стимулира литературният процес, нито да се утвърждават национално-граждански и културно-нравствени идеали. В еднаква насока Друмев съгледва задачите на литературата и на критиката. В това отношение неговите съждения се приближават твърде много до възгледите на Белински, чийто статии несъмнено е познавал. За руския мислител и изкуството и критиката изразяват духа на времето, разликата се състои само във формата. И в литературата, както във всяко изкуство, той вижда своеобразна форма на критика, анализ и оценка на живота. „Какво представлява самото изкуство на нашето време? — пита авторът на „Литературни мечтания“. Съждения, анализ на обществото, — следователно критика. Мисловният елемент сега дори се слива с художествения и за нашето време мъртво е художественото произведение, ако то изобразява живота само за това, за да изобрази живота, без всяка могъща субективна подбуда, водеща своето начало в преобладаващите мисли на епохата, ако то не е вопъл на страдание или дитирамб на възторг, ако то не е въпрос или отговор на въпрос. . . Сега въпросът за това какво ще се каже за великото произведение е не по-малко важен, отколкото самото велико произведение“ (Полн. собр. соч, 1953, т. 6, стр. 271).

С високо съзнание за обществено-етичната, естетико-оценъчна роля на критиката, със сравнително верни разбирания за нейната същност, Друмев ще се старее в по-нататъшната си дейност да следва така формулираните и почувствувани ръководни начала, станали програма и на „Перио-

дическо списание“. На страниците именно на това списание се появяват статиите на Нешо Бончев, които със своята принципност, аргументираност и строгост смущават духовете на мнозина книжовници и писатели, спомагат твърде много за утвърждаване на солидни основи на формиращата се национална критическа мисъл. Те и двамата следват редица принципи на руската критика, някои от възгледите на Белински и на неговите следовници, следят отблизо техните писания в тогавашния руски периодичен печат. Несъмнено Друмев е споделял Бончевите схващания за характер и предназначение на критиката. Утилитаризма — толкова характерен за възрожденската критика, Друмев, подобно на Бончев, не възприема едностранчиво и примитивно. Не се пренебрегват особените функции на литературата, задачата ѝ да насочва хората към доброто, към хубавото, прекрасното. Макар да говори предимно за нравствено-възпитателната страна на литературата, той съзнава, че тя въздействува и на съзнанието и на чувствата, дава познания, засяга цялата човешка душевност. Разбира се, както и при някои други възрожденски критици, и съжденията на Друмев по тези въпроси са твърде бегли, непълни, ограничават се най-често с догадки. Неговите усилия са насочени не толкова към разглеждане на специфичните въпроси на естетиката, колкото да даде някои от основните принципи на художествената литература, на критическата дейност. Въпреки че в съжденията му се преплитат елементи от различно естество, общо взето Друмев стои на реалистически демократически позиции при очертаване характера, ролята и значението на литературата, на литературната критика.

*

Своите по-обща теоретически принципи и възрения В. Друмев се стреми да следва и да прилага в литературно-критическата си практика. За пръв път с отделна критическа статия във връзка с конкретно произведение Друмев излиза през 1870 г. на страниците на в. „Турция“. Предмет на статията е драмата на Д. П. Войников „Велислава“, напечатана през пролетта на с. г. и играна в Браила. Запознат и с другите исторически драми на Войников, в съжденията си критикът не се ограничава само върху „Велислава“, а засяга изобщо Войниковото драматургическо творчество. Възторгът, с който били посрещани драмите на Войников от тогавашната публика, не е бил в състояние да подведе проницаелния критик и той съглежда във вярна насока къде се крият предпоставките на тези успехи. В ония времена българската публика била твърде чувствителна към произведения с историческа тематика. А, от друга страна, и сполучливата игра на артистите, както и постановката допринесли за подчертания успех на „Велислава“. Като художествено произведение обаче тя била лишена от по-сериозни качества: срещали се психологически немотивирани действия, неубедителни образи, дълги монолози, прекомерни философски разсъждения и т. н., — неща, „които никак не могат да са помирят с театралното изкуство“ — пише Друмев. И предупреждава ревностния възрожденски драматург: „Истина е това, че г. Д. П. Войников е положил начало на българското драматическо изкуство, но ако послуша приятелския ми съвет, господство му трябва да бъде по-внимателен при писането на пиесите си. Ако г. Войников иска не само да си запази, но и да си увековечи доброто имя, което по право му се пада, като основател и разпространител на българското театрално изкуство, той трябва да са постарее: 1) да поизучи историята на изкуството въобще, а особено на

театралното изкуство; 2) при съставянето на коя годя пиеса първо трябва добре да изучава предмета, а после добре да примисля съставянето, планът на пиесата; 3) да пази за кого прави тези работи, и 4) сичко това да си постави за цел, към която да се стреми от сичко сърце и душа“ (в. Турция, бр. 13, 1870). Така формулираните препоръки вече говорят, че Друмев се е занимавал доста обстоятелствено с въпросите на драматическото изкуство, че е съзнавал особеностите на художественото и сценичното творчество. Тук се изявяват вече по-определено реалистичните му схващания: писателят добре да познава жизнения материал — обект на драматургическо пресъздаване, да се съобразява за каква публика предназначава произведението си, добре да обмисля всяка постъпка на героите, действията им да бъдат психологически мотивирани, исторически правдиви, композицията да произтича от характера на драматичния конфликт. Друмев е познавал творчеството на мнозина световноизвестни драматургически писатели — Шилер, Шекспир и др., чиито имена той споменава неведнъж в статите си. По думите на Друмев, Шилер „много добре познава човешката душа и условията на нейното развитие и усъвършенствуване, както се вижда от превъзходните му поетически произведения“ (Периодическо списание, кн. 5—6, стр. 196). Принципите, следвани от тези майстори на перото, той иска да внуши и на българските писатели, без да може за съжаление и сам да ги осъществи в собствените си творби. И сякаш от позициите и завоеванията на такива бележити творци той иска да съди за драматическите опити на възрожденските писатели като Войников, Владикин и др. И естествено оценките му ще бъдат твърде строги, заключенията твърде песимистични.

Като гражданин-патриот Друмев е дълбоко заинтересуван от съдбата на младата национална литература. Писателската му съвест се бунтува срещу художествената примитивност и мисловна ограниченост. Не може да се примири с дързостта на мнозина писачи, появили се на „полето на нашата злочеста литература“, без да имат дарба и школовка, заявяващи с дръзко самодоволство: „туй съм могъл, туй съм написал; ако не ти харесва, написти ти по-хубаво, — да те видя“. Своите тревоги и размисли за състоянието на българската литература той споделя и в статията, написана във връзка с излизането на книгата „Позорищни дела“ от И. С. Владикин. По думите на критика порасналите потребности от „душевна храна“ трябва да бъдат съпътствувани от един по-висок естетически критерий, за да може да се разграничи ценното от вредното, посредственото от талантливото. Поради твърде принизения художествен вкус бездарното вземало все по-големи размери. „И изникват у нас стихове, драми подир драми, позорищни игри подир позорищни игри. . . Писателите едвам могат: от една страна, се пише, а от друга се печата. И за то у нас има и „Страшни Крумовци“, и „Велислави“, и „Чорбаджии“, и „Владислав-Кралювци“, и „Борисовци“ и прочая и прочая.“ И сякаш никой не съглежда голямото зло, което нанасят подобни писания на простодушните читатели. По-нататъшните разсъждения на Друмев относно предназначението на художествената литература са твърде показателни за неговото естетическо кредо. „На място да облагородяват и възвисяват духът и чувствата на човека — пише Друмев — те (литературните произведения) ги правят долни и никакви; на място да укрепят в младото поколение характер, те го правят безхарактерно, наместо благи чувства, те вкореняват жестокост, своенравие, мстителност, злоба. . . На тези сетини подадаха най-повече нашето младо поколение. С открита душа и

сърце вярва, чи всичко каквото се печата, е добро, с жадност чете, лича се, като не може да разпознае хубавото от лошевото и се разваля" (Периодическо списание, кн. 5—6, 1872). Очевидно не е трудно да се види, че тези съждения се различават в значителна степен от изискванията, които революционно-демократическата критика предявява към литературата. Въпреки немалкото си верни схващания за характера на литературата, с много от съжденията си той се движи по линията на демократическо-просветителските разбирания и концепции. В това отношение той се родее повече с Нешо Бончев, отколкото с Каравелов и Ботев.

По отношение обаче ролята на критиката в историко-литературния процес, по отношение високите изисквания към онези, които са се хванали за перото, той наистина се сближава с най-високите достижения на литературната мисъл по онова време у нас. Сякаш в духа на Каравелов Друмев заявява, че пръв дълг на критиката е „да каже кои книги са добри и за приемане, и кои лоши и за отхвърляне, като при това доказва казаното си така щото читателите напълно да се уверят, че критиката е права, да познаят сами защо една книга е лоша и защо друга — добра и полезна". Значението на критиката е толкова по-голямо и поради неотразимото въздействие, което литературата упражнява върху големия брой читатели. Ако за всеки занаят е необходим майсторлък, то още по-голям майсторлък е необходим при художественото творчество. Тук „бездарните и неспособни хора" могат да нанесат непоправими вреди. С такава именно съзнание за ролята на критиката в онзи момент, когато са се утвърждавали критерии за литературни и културни ценности, Друмев настоява на страниците на „Периодическо списание" да се открие специален критически отдел, „в който с надлежни доказателства да се разглежда всяка една българска книга и на всякоя да се дава надлежно място". Като съобщава на Н. Бончев в Москва, че скоро щяла да излезе драмата „Иванко", Друмев продължава: „Щом се отпечата, ще Ви я пратя. Страх ме е, че не ще Ви ареса. Но ако би да Ви подкани драмата ми да се заемете, та да очукате подобнаго рода произведения, не изключая и моето и с това малко да поотбиете охотата у нашите драматисти (както твърде много са болалдисали у нас) да писват, вярвайте, че не ще ми е криво, ако най-силните удари паднат най-напред на моята глава. Дружба дружбой, а служба службой" (вж. Документи за историята на българското книжовно дружество, 1958, стр. 323).

За разлика от мнозина тогавашни книжовници и писатели, които уверявали, че всяка книга носи полза, щом тя е продиктувана от благородни намерения, че е достатъчно човек да се запознае с „правилата за словесност", за да може да работи на литературното поприще, Друмев съглежда във вярна насока предпоставките, които обуславят пълноценната литература, непрестанно говори за важността и трудността на писателското дело, за качествата, на които трябва да отговаря художественото произведение. Макар разсъжденията му за ролята на литературата да се движат в демократическо-просветителски план и да поставя пред нея предимно културно-образователни, нравствено-възпитателни задачи, в цялостните си възгледи за художественото творчество той се различава твърде много от типичните книжовници-просветители, лишени от по-сOLIDНИ критерии и познания за особеностите и предпоставките на пълноценните литературни произведения.

Между онези фактори, които обуславят появата на такава именно литература, на първо място Друмев слага природното дарование. Това

свое дълбоко убеждение той развива в обстояната си рецензия за Войниковото „Ръководство за словесност“, издадено във Виена през 1874 г. След като на страниците на „Периодическо списание“ излиза критиката на В. Попович за Оджакковата „Наука за стихотворство и песнотворство“, Друмев смята за целесъобразно да бъде посочена безполезността и на Войниковите теоретически умувания, та да се тури край на модата да се предписват някакви схоластични кодекси за създаване на литература. Ако някога Белински твърде остро критикува подобен учебник за словесност, издаден от Греч, посочвайки, че препоръчаните правила, отдавна остарели и станали несъстоятелни, са способни само да убият всяко чувство към художественото творчество, то сега и нашият критик съглежда всичката опасност на примитивно-школските интерпретации на Войников. Аргументирано подчертава, че само човек, който стои на равнището на най-новите постижения на литературно-теоретичната мисъл, може правилно да разбере и посочи принципите и законите на литературното творчество. Никакви предписания, правила, теории и т. н. не могат да помогнат на писателя да създаде истинска творба, ако в него липсва основното. Изучаване техниката на писателския труд в никакъв случай не може да замени таланта. Но несъмнено при еднаква надареност до повисоко майсторство би се домогнал онези, който владее и техниката на своето изкуство. Такъв е основният патос на Друмевата статия.

За да отдели толкова внимание на този въпрос, може би е допринесла и критическата статия на Войников за драмата „Иванко“ (Читалище, 1873, кн. 7, 8). Войников отрича Друмевата драма преди всичко защото била „написана без никакъв план и против правилата на драматическото изкуство“. Върху тази мисъл Друмев изгражда всичките си разсъждения, тя е обект на унищожителния му огън. Макар сам Войников да е знаел „правилата за драматическото изкуство“, макар да е написал цяло „ръководство“, той не е успял да създаде пълноценни драматически произведения. Драмите му, по думите на критика, страдат от орагнически недъзи, поради простата причина, че авторът им нямал художествен талант. Без да бъде принципиално против необходимостта и от литературна теория, от усвояването на известна технология, той иронизира онези, които схващали този въпрос като сбор от схоластични правила, които държали „само за формата и твърде малко внимание обръщали на съдържанието, на вътрешното достойнство“. Отдавна е минало времето на подобни законодатели. Хората вече са разбрали, „че истинното развитие и образование не се състои във външността, но именно във вътрешното съдържание, че ако съдържанието е пусто, външността или формата колко да е бляскава, тя не удовлетворява. . . нейното впечатление скоро изчезва и не задоволява никого, освен само пустите и глупави хора. . . По-зрялото съзнание на човека поиска както от всичко, така и от науката, наречена „Словесност“, не детски, схоластически и педантски работи, но разумни и действително полезни правила и мисли“. И Друмев формулира съкровено-то си верую, че никакви правила не могат да спасят писателя от провал, ако той „няма дарба, няма мисли, няма идеи, няма чувство“. „Няма ли човек естествена дарба всичките му усилия да стане добър поет, оратор или знаменит писател ще бъдат безуспешни.“ С произведенията си сам Войников е доказал тази истина. „Той знае хубаво правилата на „стихотворството“, писал е доста „стихотворения“ от разен вид и се строго се е придържал о правилата. Той има и „Кантати“ с „Речитативи“ заедно с „Елегии“, и „Оди“ и пр. и пр. изписани се строго по правилата“. Но при

всичко това, всичките тия произведения са сухи, грапави, без чувство, без душа, без мисъл, без идея; написани са уж по правилата, но с един варварски език, четат се много мъчно, не произвеждат никакво впечатление, не дават никаква сладост“. Същото се е получило и с драмите му, „Г-н Войников твърде добросъвестно е гледал в тия произведения да упати „сценическите илюзии“, „драматически ефекти“, „съразмерност в действията“, съобразност в „слогът“ (тук Друмев си служи със същите термини, които Войников е употребил в критиката си за „Иванко“) и всичките други предписани за подобни произведения правила. Но какво виждаме? Това, че всичките му тия произведения са безжизнени, без поезия, без вкус, без чувство, без всякакъв драматизъм.“ Непреходната идейно-художествена сила на големите произведения от световната литература се дължи не че авторите им са следвали никакви правила, „но защото са имали естествени дарби, имали са сърце, чувство, душа, имали са въодушевление“. Познанията за външния свят трябва да бъдат съчетани с верни разбирания за вътрешния живот на човека, с неговите страсти, стремежи, терзания и т. н. И за пример нашият критик сочи Шекспир — създал гениални произведения, без да следва никакъв схоластичен поетически кодекс. А острата критика на Волтер, че е изменил на съществуващите драматически канони „никак не е побъркало на Шекспир да си бъде и да си остане първостепенен гений“. И продължава понататък. „Така е постъпил и Гогол, така са въобще постъпвали и всичките истинно даровити хора.“ Правилата би следвало да бъдат извлечени от гениалните произведения, а не обратното. „Творчеството не се подчинява на предварително изработени закони“ — непрестанно втъпява Друмев. — „То трябва да е свободно.“ Но веднага бърза да предупреди, че способностите трябва да се насочват и развиват. И тук е необходима науката „словесност“. Но не такава, каквато я поднася Войников, а съобразена със съвременното развитие на литературата. Суетни са останали и усилията на плодовития книжовник да подведе нашата народна песен в калъбите на някаква архаична поетика. Не е успял да вникне нито в духа на народната поезия, нито да схване метриката, ритмиката й. „Съгласни сме, че това не е така лесно, както е лесно да се изложат чуждите форми и мерки, що могат се намери във френски или в друг някой учебник, но поне едно малко опитване в този род би било по-похвално и би предало много по-действителен интерес на „Ръководство за словесност“ (Периодическо списание, кн. 9—10). С вещина и разбиране Друмев последователно доказва несъстоятелността на Войниковите разсъждения и препоръки, като някъде си служи с иронични забележки, с хапливи подмятания, възклицания и т. н. Като цитира например предписанията към поетите, Друмев злъчно подхвърля: „Ох! не е така, г. Войников, не е! За да се нарече човек поет, неговите стихове не трябва да бъдат само гладки и сладки, но в тях трябва да има възвишена мисъл, да има идеи, да има чувство и истинско въодушевление.“ Макар и твърде бегло да загатва, очевидно Друмев не е чужд на онези обективни и субективни предпоставки, които обуславят голямата литература, разбира и по-специфичните потребности, които тя трябва да задоволява. Вярно съглежда и специфичната естетическа функция на художественото творчество. Осъществяването на тази функция той свързва с правдивостта и психологическата достоверност в действията на героите, с мисловността и емоционалността, които те пораждат. Във връзка с това именно той подчертава

да се владеят „естетическите понятия“, т. е. онова специфично, без което не може да има художествено творчество.

На вниманието ни особено се налага настойчивостта, с която Друмев се обявява против сковавашите правила на класицизма, решителността, с която защитава свободното разгръщане на творческите сили, както и на необходимостта от природно дарование, от дълбока мисъл, възвишени идеи и чувства. Заветите на Друмев позиции и изявени разбирания по тези въпроси ни напомнят твърде много борбата на романтиците срещу поетическия кодекс на класицизма, принципите, издигнати от тях за даване простор на творческото дарование. „В по-широк смисъл в тия възгледи се отразяват внушенията на романтизма изобщо — внушения дошли, разбира се, чрез руската литература. . . Собствено защищаваните от Друмев свобода на творчеството и неограничаване на таланта от правила са неща, които няма защо да бъдат смятани за изключително романтични — те могат да бъдат поддържани и от един истински реалист“ — пише с основание Г. Цанев в статията си „Васил Друмев — критик“ (сп. Изкуство и критика, 1941, кн. 9, стр. 394). В идейно-художествените възрения на Друмев, както и у някои други възрожденски писатели, наистина съжителствуват елементи от различно естество. Макар в теоретическите си съждения да стои на позиции на реализма, той никога не се разделя с някои романтични концепции за характера на литературата и нейното предназначение, за значението на творческата индивидуалност. Застъпвайки се за жизнено правдива, мисловно наситена, родена от творческо вдъхновение поезия, Друмев акцентува върху въздействието ѝ за духовно-интелектуалното, нравствено-хуманитарно извисяване на човека. Дори и когато създава реалистичната си повест „Ученик и благодетели“, художественият му метод и естетически концепции несъмнено носят белезите на началния етап от формирането на реалистичната българска литература, с всичкото своеобразие в начина на възприемане и отразяване на жизнените явления. Свидетелство за това е и драмата „Иванко“, писана към края на активната му писателска дейност.

★

Макар в критическите си статии и съждения В. Друмев да се спира по-рядко върху поетически произведения, той проявява верен усет в оценките си за излизащите по онова време стихове в разните периодични издания. В една рецензия за цариградското списание „Читалище“ (Периодическо списание, кн. 5—6) той пише, че поместените там стихове нямат никакви качества, защото били написани „без вкус, без чувство, без мисъл — сякаш, че нашите стихоплетци не с перо, ами с брадва дялат стиховете“. Изключение правело само стихотворението на П. Р. Славейков „Из отговорът на. . .“. Критикът се учудва, че редакцията на „Читалище“ не проявява по-голяма възискателност, сякаш не съзнавала, че „лошите литературни произведения имат за простодушните читатели и лоши сетнини“. В поезията Друмев търси мисли и чувства — споени в едно единство. Той не е склонен да приеме една творба само заради гладките ѝ стихове или обратното — само поради вложената идея. В пълноценното произведение едното и другото вървят ръка за ръка. В противен случай поезията не може да окаже онова благотворно въздействие и може да има, както сам критикът се изразява, „лоши сетнини“ за „простодушните читатели“. На поетическата творба той гледа от различни аспекти,

стреми се да я преценява в нейната всеобхватност — и с оглед на мислите, вложени в нея, и с оглед на чувствата, емоциите, които тя поражда, насладата, която читателят изпитва. Школуваният критик недоволствува от равнището, на което се намирала българската поетическа муза, прави ѝ следната образна характеристика: „Нашата муза въобще не може да пее добре. Тя не ни се представя млада хубавица, прибрана и с як, ясен и гладък глас, нито пък ни се представя д е т е , макар с детински глас и с детинско неумение да дава сладост на пеещото си, но с добри задатъци за бъдуще развитие, а представлява ни се като дърта, сбръчкосана и упърпана баба, която ту пее с дрезгав и неверен глас, ту се сърди, ту поучава бабешки.“ И отново подчертава, че в песните на тази наша муза няма по-значителна мисъл, по-дълбока идея, по-възвишени чувства, изисканост във формата, гладкост и сладост в стиха. Една от причините за това плачевно състояние критикът вижда в обстоятелството, че с поезия се занимават хора без призвание, останали чужди на особеностите на поетическото творчество, не разбрали и не усвоили „духът на народната наша песен“, повлякли се по някакви изкуствени схоластични правила. „Освен туй, у нас пее кой завърне. Скимне му някому, който знае що годе правилата на стихотворството и започва да пише стихове. . . Руският критик Белински много добре е казал на времето си, че тежко и горко на онзи баща, който не дръгне един хубав бой на сина си за първите стихове. За колко бащи у нас трябва да се каже това!“ Макар че едва тук за пръв път нашият критик да споменава името на Белински, не е трудно да се види, че в редица положения той върви по линията на литературно-критическите принципи на великия руски мислител, на някои от неговите следовници. И когато е в Русия, и по-късно той следи писанията на руските различници по въпросите на литературата и изкуството въобще. Във вече споменатото писмо до Н. Бончев от 10 януари 1873 г. Друмев пише: „Запишете ме абонатин за „Отеч. записки“. Пари ще Ви пратя, когато се улесня.“ Разбира се, когато говорим за безспорна близост на теоретико-критическите съждения на автора на „Нещастна фамилия“ с някои моменти от естетическите възрения на Белински, тази близост трябва да се схваща в по-широк аспект. Несъмнено тя не е в оная мяра, в която се проявява при един Каравелов или Ботев например. Отделните възрожденски писатели в различна степен са формирали литературно-критическото си кредо под непосредното обаяние на Белински и на последователите му, възприемали са по-цялостно или по-частично едни или други положения в зависимост от цяла редица обективни предпоставки и субективни предразположения. Очевидно Друмев не успява да се сроди по-цялостно с материалистическата естетика на руските революционни демократи, но по дух и тенденции много от неговите литературно-критически и теоретически съждения се родят с тази естетика. В изискванията си литературата да отразява онова, което интересува и възбужда хората, да бъде наситена с мисли и чувства, да дава познания за миналото и настоящето на народа, да тласка към нравствено-етично извисяване, в непримиримата си критика към примитивното и посредственото, в настояванията си писанията на писатели и поети да бъдат съобразени с духа на времето, при всичката им непълнота, ни отвеждат към реалистичната теоретико-критическа мисъл — намерила такъв блестящ израз у руските различници. Като тях и нашият критик е строг и неумолим в преценките си, под никакви съображения не амнистира слабите в идейно-художествено отношение творби, със страст отстоява

високите си принципи за пълноценна литература. С изключение стиховете на Славейков, на Вазов и на неколцина още други Друмев не намира художествено дарование у мнозината стихотворци, които пълнели вестници и списания, без дори да подозират жалкото положение, в което изпадат, нито вредата, която нанасят на духовната култура. За незавидното състояние на книжовния живот, за твърде принизените критерии по отношение значимостта на литературните произведения, Друмев еднакво обвинява и съчинителите и издателите. И от едните, и от другите той изисква „повече внимание и усърдие към народните интереси, повече умение и познания и повече добросъвестност, защото онова, което в частно лице е за съжаление, в редакторите не само става смешно, ами и неизвинително, защото има много по-лошеви сетнини“ (Периодическо списание, кн. IX—X, стр. 323).

Като признава, че песнето на песни при веселби и други случаи е необходимо и полезно, че песента е „изражение на душевната скръб и на душевните радости“, че „в песента човек намира и утешение, и насърчение, и въодушевление за нещо добро и високо“, че тя „облагородява, освежава и възвишава душата“, Друмев със съжаление констатира, че повечето от пените песни из градовете не могат да изпълняват тази благородна роля, защото „са непристойни, развратни“, действуват на най-ниските страсти“, на скотските чувства, и с това развалят „нравствеността и характерът“ на хората. За радост тази поквара все още не е проникнала в селата. „Селските обществено-домашни събрания и веселби във всяко едно отношение стоят много по-горе от градските, „облагородяват и възвишават душата на човека“ — пише Друмев в забележка към статията си „Животописание“, когато говори за необходимостта да бъдат поддържани здравите народни традиции. Очевидно с нахлуването на капитализма в българските земи, с дълбоките социални процеси, които започват да се извършват сред българското население, старите патриархални форми в бит, мисловност и цялостно светоусещане постепенно биват изтласквани, нахлуват упадъчните явления и тенденции на западноевропейската буржоазна култура. Друмев съглежда тези вредни явления, негодува, търси опора в народностните традиции, за да противостои на това влияние. И в това отношение той не остава чужд на романтичните веяния, на историко-романтичната поезика, характерни за възрожденската епоха.

Критическите статии, рецензии, съждения на В. Друмев говорят за задълбочено творческо отношение към проблемите на литературата, към националната книжнина изобщо, говорят за една рядка ерудираност, характерна само за малцина от най-изтъкнатите възрожденски литературни дейци. Неговият критически поглед е всеобхватен, съжденията му — при всичките противоречия и фрагментарност, които могат да бъдат съгледани — са общо взето правдиви, строги и безкомпромисни. Подобно на Н. Бончев, на Каравелов и Друмев не е склонен да слезе от висотата на теоретико-естетическите си позиции, да снижи оценъчните си критерии с оглед на нивото на тогавашната формираща се българска книжнина. Школували в една високо развита литература — руската, а чрез нея и със западноевропейската, те искат да видят и родната си литература на по-високо равнище и затова критикуват и разобличават, осмиват и отхвърлят посредственото, елементарното, всичко, което не отговаря на високите им принципи, на задачите, възлагани на литературата във всеобхватното национално-духовно възраждане на българския народ.

За критическата дейност на повечето възрожденски литературни дейци е характерен широкият обхват на интересите им. Предмет на разглеждане и оценка стават съчинения от най-разнообразно естество, твърде различни и в жанрово, и в тематично отношение. Обикновено те дават отзиви, разглеждат и преценяват не само художествени произведения, а и цялостната книжнина, излизала по онова време, предназначена да задоволява разнообразните обществено-научни, културно-просветни нужди. Издигнали се на значително по-голяма висота в интелектуално-културно отношение, обладани от патриотична ревност, те проявяват учудваща енергия, рядка ерудираност за времето в усилията си да разчистят пътя за възможване на българската книжнина, да ориентират читателите, да посочат кое е полезно с оглед нуждите на момента. Тази всеобхватност на критическия им поглед е бил напълно естествен при онези условия. Наред с усилията да утвърждават по-солодни критерии за литературно-художествени ценности, те са се стремили да създадат и интерес у публиката към науката и просветата, да посочат тяхната огромна роля за национално-политическото и културно-духовно възможване на народа. По широтата на проявените интереси, по дълбочина на прозренията, по всеобхватност на интелектуално-духовните им стремежи и търсения мнозина от литературните ни дейци от онова време наистина носят някои от чертите на голямата ренесансова личност — обладана от неудържими пориви да тласне напред цялостното развитие на своя народ.

Както вече бе отбелязано, под критическия поглед на Друмев попадат съчинения от различно естество. И при него критическата дейност все още не е жанрово диференцирана, изиявява се често в своеобразна синкретична форма. В статия с литературно-критически характер биват засягати и множество други въпроси, имащи значение за общото национално и духовно развитие на народа. И обратното — в статия, която има за предмет разглеждането на исторически, педагогически, общообразователни съчинения, се изказват съждения за литературата, за задачите на критиката и т. н. Затова и при Друмев, както и при някои други възрожденски писатели, за теоретико-методологическите и литературно-критическите им позиции не може да съдим цялостно, ако нямаме предвид всестранната им критическа дейност. Тези позиции се открояват както от чисто литературните им статии, така и от писанията им, в които предмет на оценка са съчинения от съвсем различен характер. Тази синкретична форма на изява на литературно-критически, културно-исторически, научно-просветни възгледи е една от най-характерните черти на възрожденската ни критика.

Още в програмната си статия „За критиката“ Васил Друмев излага основните положения, върху които следва да бъде изградена всяка критика, ръководните начала за всеки, който иска от страниците на „Периодическо списание“ да разчиства пътя за развитието на националната книжнина, да сочи качествата и недостатъците на излизащите произведения — от какъвто и характер да са те. „Най-първо — пише Друмев — ще се дават на читателите точни, ясни и подробни понятия за науката или за литературния отдел, към който се отнася съчинението, що подлежи на разглеждане. Ако например се полага на разглеждане някое историческо списание — най-първо ще се излага точно и ясно, що е история и каква трябва да бъде тя в известен свой вид. После ще се взема във внимание

целта, с която трябва да се пишат подобни съчинения — та съобразно с целта ще се казва и каква трябва да бъде формата на изложението и др. т. Това като стане предварително, после ще се сравнява подлежащото на разглеждане съчинение с резултатите, които ще са добити от предварителните разсъждения и изложения, след което ще се произнася над съчинението такъв или иначе съд, — според резултатите на разглеждането. Така ще се прави с всяко едно съчинение от какъв ще да е клон от науката. "Този начин на критикуване се смята „за най-естественият, най-добрият и най-правият“, за да може всяко едно произведение, подложено на „строг критически поглед“ да „се постави на мястото, за което е достойно“ (Периодическо списание, кн. 2, стр. 103). Изложените принципи на критикуване и форма на разглеждане Друмев строго следва във всичките си статии. И с това именно се отличава от редица други възрожденски критици. Макар веднага да дава оценка на разглежданото произведение, той винаги последява развитието на съответния книжовен или литературен жанр в младата ни литература, посочва какво е направено вече от другите в съответната област, доколко авторът на новото съчинение е използвал опита и завоеванията на своите предходници, какво ново е внесъл със своето писане, доколко то се явява съобразено с нуждите на българския народ, доколко стои на равнището на най-новите научни или художествени постижения. Така Друмев създава първите традиции, бележи първите тенденции за разглеждане на литературата и изобщо на книжнината ни и в историко-литературен план. Да се даде исторически обзор на направеното дотогава той смята за важна предпоставка за разбиране и вярна оценка на всяко новоизлизащо произведение. В неговата дейност за пръв път срещаме опити за съчетаване на историко-литературното с критическото разглеждане на книжовните явления. Очевидно той е бил осъзнал мисълта на Белински, че критикът трябва да познава направеното в миналото, за да оцени правилно новите явления и прозре тенденциите на по-нататъшното тяхно развитие.

Когато Друмев разглежда едно съчинение, той не цели само да каже мнението си, но чрез критиката си да даде и повече знания, да разширява умствения кръгзор и на книжовници и на читатели. Винаги той се стреми да обоснове своите преценки и съждения, да накара и критикувания да се убеди в основателността на дадената оценка. Историческите екскурзии, които прави в статиите си, представят Друмев като човек, който следи от близо развитието на книжнината в съответната област не само у нас, но и у другите народи. Широка му ерудираност му е давала възможност да съди трезво и обективно за стойност и значение на излизащите по онова време съчинения с литературен или общокултурен характер. Онова, което произлиза почти всичките му критически статии, рецензии и т. н. е мисълта, че книжовното поле е трудно дело, че се изисква специална подготовка, много знания, широка осведоменост върху състоянието на съответната област.

Ето например, като разглежда книгата на Васил Чолаков „Български народен сборник“ (1872), Друмев изброява почти всички предишни опити да се издирят и обнародват народни песни не само у нас, но и у другите южни славяни. Сравнявайки труда на Чолаков с предходните сборници, той намира, че авторът не е направил крачка напред. Чолаков не си е дал труд да се запознае с характера на излезлите дотогава сборници с народни песни, не е проявил усет за стойността на поместените песни, нито е съумял ортографически правилно да ги запише, не е разбрал

„важността и значението на народното умотворство“, изобищо работил „е без план, без ред, без цел“. Въпреки големите претенции, изложени в обстояния предговор към сборника, Чолаков, по думите на Друмев, „няма нито понятие, а камо ли здраво и основателно познание за онова що досега превъзходно изработили в полето на своята народна книжнина русите, чешите и от югославяните особено сърбите“. Щом се е наел „да събира и изучава българското народно умотворство, според искането на науката, трябва непременно да знае всичката отбрана литература по тая част както на славянските, така и на другите европейски народи“ (Периодическо списание кн. 5—6, стр. 340). Аргументирано и с разбиране Друмев показва пълната несъстоятелност на Чолаковия сборник, проявява солидна ерудираност по отношение особеностите на народното творчество, на неговия характер, роля и значение, както и за начина и формата, по които трябва то да бъде дадено в ръцете на съвременните читатели, та да помогне по-осезателно за националното възбуждане.

Посрещайки с радост всяка по-значителна книжовна проява, Друмев е неумолим към онези, които създават елементарни, посредствени в научно или художествено отношение произведения. Ако един Каравелов или Ботев нееднократно иронизират несклопаните писания на плодовиците Т. Н. Шишков, то Друмев в специална рецензия обстойно разглежда Шишковата „История на българския народ“, като лаконично, с особени намеци и своеобразна форма загатва за безполезността и на другите му „поетически“ и „научни“ съчинения (Периодическо списание, кн. IX—X, стр. 105). Още в кн. 5—6 на органа на Книжовното дружество той се изказва за друг един подобен труд „Кратка българска история“ (1872) от Д. Т. Душанов. Душановата история дава повод на Друмев да нахвърли контурите на мрачната картина на българската книжнина, която макар и с всеки ден да се „обогащавала“ с нови писания, била твърде примитивна, стояща далеч от нуждите на времето. В забележка под линия нашият критик с нескрита ирония и болка отбелязва, че авторите на разни „нравствени книги“, „песнопойки“, „учебници“ и т. н. непрестанно се множат, — а „в последно време драмите надминаха всичко...“ Следвайки своя принцип, Друмев характеризира излезлите дотогава учебници по история, за да дойде до извода, че Душановата история се явява несъстоятелна във всяко отношение — и по съдържание, и по форма на изложение (Периодическо списание, кн. 5—6, стр. 324). Когато на свят се явява и Шишковата „История на българския народ“ просветеният критик отново се учудва на дързостта на подобни автори да се залавят за неща, без да имат и елементарна подготовка. В едно писмо по Т. Пейов — негов наследник в Книжовното дружество — Друмев пише: „Наострил съм се срещу Шишковата Българска история и искам да им напиша критика. Мисля да спомена и за други книжки, но ще успея ли да направя нещо — незнам“ (Документи за историята на Българското книжовно дружество, посоч. съч., стр. 394). Той наистина успява да осъществи намерението си. В статията си критикът жлъчно иронизира усилията на Шишков да „обогащавя“ книжнината ни със съчинения от най-разностранен характер, решил сякаш да надмине с плодовитостта събратята си по перо Т. Станчов, Момчилов, Войников, Душанов и др., чиито писания не издържали някои от похватите на критиците от „Свобода“ и „Независимост“. „Отистенното разнообразие на г. Шишкова и на неговото неумоливо многотру-

дие, и не само преклоняваме глава пред този гений, но и велегласно и във всеуслушание предоръчваме на всичките наши млади, които имат присърце да се трудят на книжовното поле, да имат винаги за пример г. Шишкова и неотстъпно да подражават на неговото многотрудие и неустрашимост. . . Но. . . "И с това „но“ се обръща нова страница, сякаш заговорва друг автор. Вече е напуснат подигравателният тон, ироничните подмятания изчезват. Последователно и убедително, с неумолимостта на фактите и логиката на мисълта се разкрива интелектуалното убожество на автора на „История на българския народ“, неговата пълна неподготовеност да решава задачи от рода на тези, с които се е заел. Зад многото имена, цитати и мнения на чужди автори, зад привидната научност и уверения за добросъвестност и обективност, Друмев вижда наивните спекулации на Шишков. Знаейки, че засегнатият автор веднага ще обяви отправената му критика за голословна, той се заема последователно, глава по глава, да докаже пълната несъстоятелност на Шишковото писание. В забележка под линия припомня: „Предвиждаме средната на негова милост г. Р. Блъскова, който чрез своето блъсковско „Училище“ не ще се забави да ни помъмре, дето си позволяваме да осъждаме произведенията на знаменитите ни автори — както направи това и с г. Бончова. Бъдете спокойни, г. Р. Блъсков! Книжовното поле е свободно и открито за всекиго, но то е много трънливо и никой никогаж не може да нагазе в него бос, защото зле се наранява от бодилите — рано или късно. Не се мамете от това, че мнозина дълго време боси се разхождат из това поле под вид на разни безобразни стихотворения, повременни списания и т. н. Такивата, ако не са наказани с неспособността си до там, щото при самото си появяване в това поле да се предадат на презрение и забравяне, рано или късно ще настане и техният час и тогава ще си приме дължното“ (Периодическо списание, кн. IX—X, стр. 115).

Във връзка с недоволството на Д. Т. Душанов, Друмев отново обосновава необходимостта от „строга критика“. Припомня, че целта на статията му била „да посвести малко тия писачи, които за всичко се залавят да пишат, без да си пресметнат добре умствените сили, без да обмислят добре онова, което така лесно се залавят да пишат и го пишат и го издават. . . Такивата писачи искаше критиката да посвести и да им отнеме охотата занапред да се залавят за работа, която не им е по силите, нито пък им иде от ръки“. А на средната на Душанов, че отправената му критика приличала „на псувня“ Друмев заявява: „Е лошата болка с горчиво лекарство се лекува. При това критиката имаше предвид не само г. Душанова, а всичките непризвани и неспособни дейци, които считат литературното поле за играчка и си позволяват да пълнят книжницата ни с разни лоши книги“ (Период. списание, кн. IX—X, стр. 178—180). Като четем горните мисли, не може по асоциация да не си спомним за думите на Ботев, отправени към Стойков (С. С. Бобчев) по повод на подобно оплакване от строгия тон на отправената критика, от категоричността на съжденията и неумолимостта на присъдата.

Качества на компетентен и строг съдник проявява Друмев и в рецензията за труда на Райчо Каролев „За богомилството“, отпечатана пак в Периодическо списание, кн. IX—X, стр. 133 и т. н. Макар че към автора на този труд той не проявява онова пренебрежително отношение, което има към Шишков, и тук със същата строгост и последователност се сочат недостатъците на книгата. Каролев не е успял да разкрие онова, „което ни беше най-потребно да знаем и което наистина е интересно за нас —

забележната роля на богомилството в нашия вътрешен исторически живот“. От изследването на Каролев читателят не би могъл да се увери в революционизиращата роля на богомилството, което със своите идеи „разклати и разбуди човеческата мисъл, даде ѝ надлежната свобода, а заедно и такъв силен подтик на общочовеческия напредък“. Друмев недоволствува, че авторът не е поработил по-сериозно, „за да ни докаже до къде се е простирило влиянието на тази революционна проповед, какъв прием е намирал в народът и какви средства е имало от нея, ако не за „властителите земни“ поне за самия народ, за неговото вътрешно, домашно устройство, за неговото съзнание?“ Каролев не се е запознал с изворите и затова читателят не може да научи нищо повече от онова, което би могъл да узнае от беседата на Презвитер Козма. От един труд за богомилското учение Друмев иска преди всичко да бъде посочена неговата прогресивна роля в живота на народа, ролята на това учение за отхвърляне на някои закостенели предразсъдъци в бита и съзнанието на хората, както и да се разкрият самотните черти на неговата философия. За разлика от някои други книжовници либерални просветители, които благосклонно приемали всяко произведение, патриотичното чувство на нашия критик далеч не се ласкае само от увеличаване броя на българските книги.

В една забележка към преводната си статия „Иерархическата наредба на църквата“ (Периодическо списание, кн. 7—8, стр. 45), Друмев говори със загриженост за необходимостта от сериозни усилия, за да се изравним с постиженията на световната мисъл, че желанието да се възприемат и реализират големите идеи на „световната мъдрост“ и у нас трябва да бъде съпътствувано с упорит труд и верен усет за духа и нуждите на времето, с чувство за отговорност пред народа. „Без да познаваме народните нужди, умственото и нравствено състояние на народа си, без да познаваме обстоятелствата и времето, ние искаме нареждането на работите така, както се нам показва за добре и се сърдиме като не ни чуват. Ние искаме свободата на мисълта и на словото, а осъждаме и псуваме другите, когато те не приемат нашите мнения и не рачат да се подчиняват на нашите решения; ние осъждаме другите за безсъвестност, а не се свеним да се прикриваме с народното име за защита на частните си интереси и интригантски постъпки, не се свеним да злоупотребяваме с това свето име и прикриващи се с него да нападаме на най-светите народни интереси. . .“ Стремейки се да бъде на равнището на завоеванията на световната научна и художествена мисъл, Друмев не напуска конкретно-историческия подход, изисква всяко писание да бъде съобразено с нуждите на българите. Реалист в теоретико-критическите си възрения, той остава не по-малко реалист и по отношение научните и културни нужди на народа ни по онова време, разбира се, в рамките на онова демократическо-просветителско светоусещане, което е свойствено за цялата му дейност.

Трезв поглед Друмев проявява и когато преценява някои школки помагала, граматики, читанки и други подобни съчинения. Макар тяхното състояние да го навежда на твърде печални изводи за тогавашната книжнина, той не изпада в черногледство, не е безогледен отрицател. Щом се убеди, че даден труд притежава минималните необходими качества, готов е да похвали, да насърчи. Така напр. изказва се твърде ласкаво за „Читанка за приготвяне към граматиката“, съставена от Т. Икономов, както и за другите му статии. Несъмнено Друмев е посрещнал със задоволство интересната Икономова статия „Природата на поезията и нашите нужди“, където се обосновават някои от основните принципи на реалис-

тичната литература. И когато утвърждава, все така неизменно нашият критик следва ръководните си начала — да посочва всичко онова, което му дава основание да смята за полезно разглежданото произведение. Прави впечатление, че Друмев проявява сравнително верни разбирания и по въпросите на школко-педагогическата книжнина, подсказва къде се коренят причините за успеха или неуспеха на даден автор. „Г-н Икономов е написал такава хубава и полезна книжка, защото е искал не да се покаже, а да направи.“ Той не се е „стремял да удовлетворява своето авторско самолюбие и честолюбие, не е мислил да накарва хората да се учудват на неговите познания и да го считат в редът на учените хора, на новейшите искусни учители и педагози; напротив, той погледнал на задачата си твърде скромно, но с здрав и практически поглед“. И когато разглежда съчиненията от такъв род, Друмев обръща внимание на формата на изложенията, на езика и т. н. И което прави още по-силно впечатление, то е, че гладкостта на езика, сполучливата композиция на материала той поставя в зависимост от обстоятелството доколко авторът е овладял и промислил материята, за която пише. За полезността на една книга той съди и по това доколко формата на изложението е пригодна да бъде възприета от читателя. Поради това именно букварят, съставен от Д. Благоев (1874), цял „да принесе много по-действителна полза, отколкото разнообразните теории и ръководства за словесност и толкова други книги“, с високи претенции. Главното достоинство на книгата „Бащин език“ от В. Д. Манчов Друмев вижда в това, че била съобразена с нуждите и умственото равнище на децата, че бил избегнат голия дидактизъм, че била написана на ясен и разбираем език (Периодическо списание, кн. IV, стр. 110 и сл.). Изобщо Друмев остро реагира на голите нравствено-дидактични проповеди — било в педагогически, било в литературни произведения. Според него сполучливо подбраните приказки и гатанки се възприемат много по-непосредно от детското въображение и оказват много по-голямо въздействие, отколкото дългите школко-дидактични изложения и наставления. Затова именно той съветва в книжките за деца да бъдат давани повече откъси с литературно-художествен характер, отколкото всевъзможни наставления и неразбираеми теории, с каквито била пълна „Втора четеница за ученици в главните училища“ от Данов, поради което не можела да принесе никаква полза на учениците (Периодично списание, кн. IX—X, стр. 197).

В усилията си от страниците на органа на Книжовното дружество да се дава преценка на различните прояви в тогавашния книжовен живот, от погледа на Друмев не убягва и едно от най-популярните тогава издания — цариградското списание „Читалище“. На два пъти той се изказва за това списание, като посочва съществени недостатъци, допускани от редакцията и по отношение подбора на публикуваните материали, и по отношение характера и качеството им. С конкретни примери от обнародваните научни, общокултурни и художествени материали, критикът доказва, че те не са съобразени „за сегашната читаеща публика, а още по-малко за народът ни въобще“. Периодическите издания само тогава могат да принесат полза и следователно да оправдаят съществуването си когато: „1) техните материали са избрани малко-много съответствено с неговото (на народа) развитие и направление, с неговия дух и способности; и 2) когато те са изложени в една такава форма — език, в която без големи затруднения може да ги проумява поне колко годее“. Изхождайки от тези именно положения, Друмев заключава, че в този си вид „Читалище“ не оправдава

своего съществуване, не принася особена полза. Подобно критическо отношение той има и към някои други периодически издания, отправя остри упреци и към редактори, и към книжовници — еднакво нехайни към такива съществени въпроси за съдбата на пробуждащия се за духовен живот български народ (Периодическо списание, кн. 5—6, стр. 334, кн. 9—10, стр. 208 и сл.).

Както в литературно-художествената си, така и в критическата си дейност Друмев обръща поглед и към миналото, убеден, че то, „миналото, служи за урок на настоящето и бъдещето. Колкото и да е това минало лошо, трябва да се изважда то наяве във всичката си голота“. Художествено пресъздавайки или научно осветлявайки историческите личности и събития, Друмев иска да раздвижи съзнанието на българите, да породи в тях патриотични чувства, хуманистични стремежи. И затова още в книжка първа на „Периодическо списание“ започва да обнародва обширната си статия „Животописание“, която е твърде показателна за неговите културно-исторически и философски възгледи. Тази статия показва, от една страна, за голямото обаяние на позитивизма над нашия критик, от друга — за наличието на дълбоки идейни противоречия, на идеалистически концепции в светоотношението му. Тук са развити някои от схващанията му за онези предпоставки, които опазват един народ от национално обезличаване, които осигуряват неговия напредък. В това отношение той отдава голяма роля както на „науката и вярата“, така и на всестраниното изучаване на миналото, „където ще намерим причините и условията на много наши сегашни народни особености, с които се отличаваме от другите народи“. Съзнавайки, че национално-възродителният процес може да се извърши правилно, когато се държи сметка за народните особености в бит и мисловност, в конкретно-исторически нужди и тенденции, Друмев пише: „От миналото си ние ще можем да си обясним сегашния наш народен характер и вярно да определим пътя, по който трябва да вървим в бъдещето си умствено и нравствено развитие — съобразно с духът на този наш народен характер; в миналото си можем да видим най-добре кое е пречило на нашето народно напредване и — напротив — кое е съдействувало на развитието ни; можем в него да видим сичките си погрешки, като и причините, по които са произлезли тези погрешки.“ Онзи“, „който знае добре миналото, той знае какво е бил и какво може да бъде за напред. А това е много важно особено за добродетелната на един народ“. Историзмът — явление толкова характерно не само за българското възраждане, но и за други славянски народи — в лицето на Друмев намира особено ярка и убедителна защита и обосновка. По такъв начин авторът на „Иванко“ продължава традициите на Паисий и на други книжовници от по-късно време, които в изучаване на миналото виждаха важна предпоставка за извоюване на свободен политически и духовен живот.

Като благодатен извор за запознаване с това минало Друмев сочи живота и дейността „на нашите велики труженици в полето на нашето народно свестяване, и въобще — на сички такива наши еднородци, които словом и делом са се трудили по силите си за народното добро“. Големите исторически личности „са олицетворение на народния гений, на народната енергия, на народната честност, на народните желания и стремления, те са животворния онзи извор, от който синца ний — и слаби и силни — можем да черпим енергия, твърда воля, решимост, самоотвержение и честност — неща толкова необходими при извършване на общополесни народни работи“. Оттук се прави изводът да бъдат описани живота и де-

лата на тези личности, да бъдат създадени повече животописи за бележитите личности от миналото. Друмев сам се заема да запълни тази празнина в националната ни книжнина. На страниците на „Периодическо списание“ той обнародва някои произведения от книжовното наследство на възрожденските дейци — „Житието“ на Софроний Врачански и „Мати Болгария“ на Н. Бозвели, като ги снабдява с обстойни предговори и бележки. Нашият критик се отнася с истински пиетет към делото на Софроний — „оставил драгоценни паметници както за нашата нова история, така и за нашата млада книжнина“. Неговите произведения са раздвижили народния дух в едно време, когато българската народност е била в забвение. В житието на бележития възрожденец Друмев вижда незаменен документ с голямо историческо и филологическо значение, извор за проучване състоянието на народа, на духовния живот, на езика и т. н. Софроний е описал народните тегла не като прост зрител, не ни е дал „просто и хладно историческо изложение“, а възмущава изповед, от която „така ясно се вижда неговата голяма любов към народа и неговият честен характер“. Качествата, проявени от Софроний, изпъкват с цялата си значимост и величие на фона на онези „тежки и усилни“ времена, в които е живял и творил. Макар и преди Друмев да е загатвано за значението на Софрониевото дело, едва в тази статия се дава по-пълна характеристика на житието му, подсъзнава се за качествата, които проявява като разказвач, за умението му чрез описание на личния си жизнен път да отразява състоянието на народа, духа на цяла една епоха. Това несъмнено говори за един изострен критически усет у Друмев, за умението му да вижда не само историографската, но и литературната стойност на книжовните паметници от миналото.

За съжаление Друмев не проявява същите качества, когато разглежда „Мати Болгария“ на Бозвели. В предговора към обнародваното в „Периодическо списание“ съчинение Друмев тълкува невярно духа на „Мати Болгария“, не разбира основния патос на произведението, идейно-обществените позиции на автора. Преминал на консервативно-примиренчески политически позиции, Друмев не разбира същността на борбата, която е водил Бозвели, тълкува ограничено произведението му. „И така само две, но многозначителни са идеите на това съчинение, именно че — а) във взаимната любов и преданост на нас към правителството ни и на правителството към народът ни, и б) че в науката, в истинната просвета, се състои силата и трайността на правителството и нашето спасение и истинско благополучие.“ Очевидно някогашният съратник на Раковски е отишел твърде надясно в политическите си възрения, идейно-мирогледните му противоречия все повече се задълбочават. Именно противоречия от такова естество — започнали да се проявяват още когато се установява в Книжовното дружество, стават причина дейността му да бъде критикувана от революционното крило на българската емиграция. Критиките обаче засягат главно политическите позиции на Друмев. Неговата критическа дейност е високо ценена дори и от такъв революционер, като Хр. Ботев. Думите на Ботев, че критиката в „Периодическо списание“, кн. IX—X, която критика той погрешно приписва на Нешо Бончев, „е написана делно, умно и справедливо“ (в. Знаме, бр. 1, 1875), се отнасят за В. Друмев.

Авторът на първата българска повест е и един от първите книжовници през възрожденската епоха, който прави плодотворни усилия да използва различни форми за възмогане на националната художествена и общокултурна мисъл. Макар литературно-теоретическата и критическата му дейност да се извява само в продължение на един сравнително кратък

период, около пет-шест години, тя остава дълбоки следи, изиграва особено благотворна роля. Многобройните му статии, рецензии, бележки, отзиви и т. н. се посрещат с интерес от читатели, писатели, книжовници. Дори и онези, които са имали причини да недоволствуват от острото перо на школувания критик, не са могли да не признаят убедителността на преценките му, основателността на изказаните съждения, на дадените препоръки. Един неотслабващ патриотично-хуманистичен патос, искрена загриженост и тревога бликат от критическите писания на Друмев. Дори и когато мненията и преценките му са изказани със строгост и неумолимост, чувствава се, че авторът иска да помогне, да поучи, да убеди критикувания в огромното обществено-национално значение на книжовната дейност, която дейност предполага особени обективни и субективни предпоставки, подготовка и школовка у всеки, заел се с такъв род работа. Друмевите опити да разясни някои от основните положения на критическата дейност, да посочи съществени страни от метода и критериите при оценка на едно произведение, да даде повече знания за особеностите на литературното творчество, да съчетава критическата оценка с историко-литературното разглеждане на даденото книжовно явление се оказват наистина твърде навременни и благотворни. Във високите си изисквания и критерии той не се увлича, стреми се да подхожда конкретно-исторически, да съди трезво и обективно. Без да изпуска от вниманието си обективните условия и възможности, при които е трябвало да работят българските книжовници, пред погледа му винаги стои високият идеал — създаване на пълноценна литература, научна и културно-просветна книжнина изобщо.

Въпреки несъмнените идейни противоречия и либерално-просветителска ограниченост в обществено-политическите му възрения, въпреки хетерогенността на елементи и похвати в художествения му метод, в литературно-теоретическите си и критически схващания и позиции В. Друмев несъмнено първи по линията на реализма, в съжденията и преценките си се ръководи общо взето от някои основни принципи на демократичната материалистическа естетика, ратува за създаване на народностна, жизнено правдива, мисловно наситена и емоционално действена литература. С тези си именно страни и тенденции литературно-критическата дейност на Васил Друмев изиграва благотворна роля за формирането и развитието на националната художествена и теоретическа мисъл през епохата на Възраждането.